

СТАНОВЛЕННЯ ТА ПРИНЦИПИ КОДИФІКАЦІЇ ОРФОЕПІЧНОЇ НОРМИ НІМЕЦЬКОЇ МОВИ

Тетяна ХОМЕНКО (Кіровоград, Україна)

У статті розглянуто процеси становлення орфоепічної норми німецької мови та принципи її кодифікації. Нагальна потреба в уніфікації вимови у ХІХ ст. призвела до двох тенденцій її регулювання. Перша з тенденцій зверталася до "сценічної вимови" і розглядала норму як ідеал. Друга стосувалася узусу і допускала існування орфоепічних варіантів. Обидві тенденції відображені в словниках нашого часу. Питання про стандартну літературну німецьку вимову залишається відкритим.

Ключові слова: орфоепічна норма, кодифікація, уніфікація вимови, тенденції регулювання вимови, "сценічна вимова", узус, орфоепічні варіанти, стандартна німецька літературна вимова.

The article runs about the processes of orthoepic norm development in the German language and its codification principles. Strong necessity in the unification of pronunciation in the XIXth century caused two regulation tendencies. The first tendency concerned the "stage pronunciation" and considered norm as an ideal. The second one focused on the usage and admitted the existence of orthoepic variants. The question about the standard German literary pronunciation stays open.

Key words: orthoepic norm, codification, unification of pronunciation, pronunciation regulation tendencies, "stage pronunciation", usage, orthoepic variants, standard German literary pronunciation.

Становлення орфоепічної норми німецької мови неможливо розглядати у відриві від формування літературної мови (ХІV – ХVІІІ ст.) та її подальшого розвитку. Особливістю розвитку німецької національної мови було те, що її основу складала писемна мова

канцелярій, Біблії, друкарів, граматиків-нормалізаторів, а не розмовна мова найбільшого центру країни, нормалізована за допомогою писемності, як це відбувалося в інших країнах Європи. Зрозуміло, що за таких обставин писемна норма сформувалася значно раніше (XVI – XVIII ст.), ніж орфоепічна. Передумови для формування та кодифікації орфоепічної норми виникли лише у XIX ст. Але навіть зараз, коли словники встановили правила вимови на основі експериментальних і теоретичних досліджень, залишається спірним урегулювання та кодифікація таких фонетичних явищ, як вокалістична та консонантна реалізація звука "r"; реалізація редукованого "ə"; аспірація глухих приголосних "p", "t", "k"; принципи оглушення дзвінків приголосних; фоностилестичні варіанти.

Як вітчизняні (Л. Щерба, Л. Зиндер, Т. Строева, В. Жирмунський, О. Москальська, А. Домашнев, Р. Потапова), так і зарубіжні вчені (В. Фіетор, Т. Зибс, Г. Крех, Е. Шток, Ф. Шиндлер) приділяли увагу дослідженню питань становлення та розвитку норми німецької літературної мови.

Підходи до проблеми кодифікації німецької вимови розроблялися та вирішувалися вченими-германістами Х. Вігандом, М. Шлепером, Е. Штоком, Е.-М. Крех, Р. Потаповою.

Мета статті – охарактеризувати особливості становлення та принципи кодифікації орфоепічної норми німецької мови протягом розвитку літературної мови.

Як вже зазначалося, у XIV – XVI ст., коли під впливом політичних та економічних процесів централізації у таких європейських країнах, як Англія та Франція, територіальні діалекти концентрувалися в єдину національну мову [4: 67], у Німеччині відбувалося послаблення центральної державної влади, Священна Римська Імперія розпалася, а на її місці виникло багато князівств. Найбільші з них конкурували за ведучу роль у політичному та економічному житті країни.

Основою національної мови в європейських державах став діалект головного економічного, політичного і культурного центру (Лондон, Париж, Москва). А багаточисельні німецькі міста виникали в основному на "околицях" Німеччини: на Рейні, Дунаї, узбережжі Балтійського та Північного морів. Вони мали власні політичні інтереси і не підтримували спроби центральної влади об'єднати країну [6: 29]. У XVI – XVII ст. внаслідок формування нових умов розвитку світового ринку та Тридцятирічної війни Німеччина зазнала економічного та політичного занепаду. Внаслідок феодалної роздробленості та відсталості суспільного розвитку процес утворення національної мови відбувався дуже повільно, розтягнувшись від XVI до XIX ст.

Питання про мовну норму у Німеччині обговорювалося у XVIII ст. За мовну уніфікацію виступали Й. Готтшед та Й. Аделунг [5: 172]. У другій половині XVIII ст. та на початку XIX ст. виникла класична національна література, філософія, гуманістичні науки. Уніфікація писемної мови визначила нагальну уніфікацію вимови.

На початку XVIII ст. спостерігалися територіальні відмінності у вимові. У Відні вимовлялися старі дифтонги ("fues" (Fuß)), -scht замість -st ("luscht" (Lust), "gascht" (Gast)). У Пфальці теж вимовляли -scht замість -st, а також делабілізували голосні ("heren" (hören), "bes" (böse), змішували "t" і "d" (відсутня дзвінкість). У Берліні змішували "j" і "g" на початку слова ("jejaget" (gejagt), "verjangen" (vergangen), "geger" (Jäger), "guhng" (jung)). Й.-В. Гете зберіг у вимові особливості рідного франкфуртського діалекту, а Ф. Шіллер – швабського, що відобразилося також у римах їхніх віршів. У Й.-В. Гете римувалися peige: schmerzenreiche, Ende: Testamente, steigen: reichen, Freude: heute. У Ф. Шіллера римувалися Gesängen: schwingen, Finger: Sänger, beschimmert: dämmert, Kleider: heiter, raten: baden, Gewinn: Dienst [4: 93]. До кінця XIX ст. дуже помітними були варіанти вимови у Берліні, Гамбурзі, Кельні, Франкфурті, Мюнхені, Відні.

Критерієм правильності літературної вимови вважалася орфографічна і графічна норма. Але дуже часто графічний образ слова допускав декілька трактувань ("Tag" Ta[k] і Ta[x], "Weg" We[k] і We[ç]). Спробою створити такий критерій стала так звана "сценічна вимова". Цікаво, що ще у 1803 р. Й.-В. Гете вирішив розв'язати проблему уніфікованої вимови на сцені, створивши "Правила для акторів" [4: 92]. Як директор Веймарського придворного театру, він заборонив провінціалізм на сцені: вимову інтервокального -w- замість -b- (не "Iewen", а "Ieben"), змішування дзвінків та глухих приголосних.

Життєві ситуації показували, що на сцені єдина орфоепічна норма була необхідною. Виступи акторів перед публікою у різних частинах Німеччини потребували зрозумілої усім вимови. Окрім того, актори одного театру були уродженцями різних місць і носіями рідних діалектів. Тому було наказано уникати на сцені територіально-забарвленої вимови [7: 236].

У 1898 р. Т. Зібс разом з іншими відомими філологами та визначними акторами спробував урегулювати та кодифікувати німецьку сценічну вимову [10: 23]. Вони дослідили спокійну, повільну вимову акторів 22 великих театрів. Результати аналізу занотовувалися в знаках фонетичної транскрипції. Чутність мовлення акторів у всіх частинах залу сприяла чіткій артикуляції кожного звука. Дзвінкі приголосні відрізнялися від глухих, глухі приголосні артикулювалися в усіх позиціях з придиханням, ненаголошені склади вимовлялися набагато чіткіше, ніж у звичайних життєвих ситуаціях.

Він висунув суворі принципи регулювання вимови [10: 24]:

- не повинні створюватися інші правила вимови, окрім вже наявних у мові;
- написання не може бути зразком для вимови;
- тверде регулювання враховує вимову звуків тільки в спокійному, зрозумілому мовленні;
- виключаються випадки, в яких рима, ритм або нечасте мовне вживання потребують особливих відхилень від правил вимови.

Результати досліджень були обговорені на спеціальній нараді, де їх проаналізували та рекомендували до публікації. У 1898 р. Т. Зібс видав книгу "Німецька сценічна вимова", яка перевидавалася багато разів. У 1899 р. германістична секція 45-го Зібрання німецьких філологів та викладачів ухвалила результати наради 1898 р. і вказала на необхідність застосування єдиної орфоепічної норми не тільки на сцені, але й в школі та інших сферах суспільного життя. Повторна перевірка та уточнення цих правил відбулися в особливому комітеті, у 1908 р. Т. Зібс підготував нове видання книги, додавши фонетичний словник. До 2007 р. книга вченого пережила два десятки видань. Останнє з них називається "Німецька вимова. Чиста та зрозуміла вимова з орфоепічним словником".

Оскільки у своєму словнику Т. Зібс поряд з фонетичним описом слів подав точні рекомендації з вимови і не допускав варіантної вимови слів, ці положення суперечать динамічному аспекту розуміння норми, коли варіантність літературної норми виявляється на всіх мовних рівнях – фонетичному, граматичному, лексичному [3: 16], він є консервативним за характером обробки наукових даних.

Т. Зібс у визначенні орфоепічної норми виходить із немовних принципів етики й естетики та вимагає краси і правильності вимови. Традиційно сценічна вимова не була пов'язана функціонально ні з однією сферою спілкування. Поступово вона стала застарілою навіть для сцени. Характерною рисою "сценічної вимови" було максимальне зменшення кількості орфоепічних варіантів та суворі вимоги щодо реалізації голосних і приголосних звуків. Закріплення за сценічною нормою статусу ідеалу, що піднявся над мовленнєвою дійсністю, стало причиною відриву кодифікованої норми від реальної вимови вжитку, поширеної у німецькій мові у 40-60-х роках ХХ століття.

Залучення Північної Німеччини до мовного об'єднання німецької національної мови відіграло суттєву роль у встановленні сучасної орфоепічної норми [2: 179]. Завдяки засвоєнню верхньонімецької норми через письмові тексти, в Північній Німеччині встановилася "чиста" верхньонімецька вимова.

У кінці ХІХ ст. В. Фіетор висунув принцип зразкової німецької вимови "верхньонімецька мовна форма у нижньонімецькій вимові" [4: 85]. Це стосувалося вимови дзвінких приголосних, які у верхньонімецьких варіантах вимови замінювалися глухими приголосними; а також лабіалізованих ö, ü, eu, які замінювалися e, i, ai. Для центральних та південних частин країни названі особливості вимови вважалися вже пережитком орфографії. Для Північної Німеччини вони існували у мовленні і вдало підкріплювалися орфографією.

В. Фіетор виступав за необхідність реформування вимови німецької мови і переконував дослідити характерні вимовні особливості узусу за допомогою анкет. Він пропонував виявити та описати норму з врахуванням надрегіональних тенденцій узусу й основних рис "сценічної вимови". Головним фактором у процесі становлення норми вимови він називав не

"сценічну вимову", а вимову, пов'язану з певною територією, яка пізніше, через поступове вирівнювання, стане літературною.

У 1885 р. вперше вийшов його орфоепічний словник, третє видання якого у 1921 р. відображало лінгвістичні концепції, характерні для початку ХХ ст. Учений довгі роки спостерігав за живим мовленням носіїв німецької мови.

У своєму словнику він додержувався відмінних від попередніх принципів фіксації вимови. В. Фіетор орієнтувався на загальноприйняте мовне вживання, спираючись на узус, суспільне схвалення, традиційність певного способу вираження. Якщо його сучасники вважали живе мовлення джерелом "хаосу", "безладдя" у мові, то В. Фіетор вбачав у ньому джерело руху та динаміки. Тому його нормативна концепція має більш життєвий характер, охоплюючи використання варіантних реалізацій, описи та вказівки щодо оцінки мовних явищ. Так, він розглядав нижньонімецьку вимову кінцевого g як [x] у "Tag" [ta:x] та звукосполучення ng як [ŋk] в "Sammlung" [zamluŋk] як один з можливих варіантів орфоепічної норми [10: 26].

Робота над нормалізацією та кодифікацією німецької вимови була продовжена після другої світової війни. У 1959 р. у Лейпцигу була заснована редакція "Словника загальної німецької літературної вимови". Під керівництвом Г. Креха виникла програма експериментально-орфоепічних досліджень. Досліджувалася вимова дикторів радіо та телебачення. Перше видання "Словника німецької вимови" вийшло у 1964 р., останнє у 2010 р.

Були висунуті принципи, якими керувалися автори при укладанні словника [8]:

- висхідним пунктом для нормування вимови може бути тільки мовна реальність;
- йдеться про кодифікацію літературного мовного вжитку на такому рівні, що доступний усім, хто хоче використовувати німецьку мову, а не діалект або розмовну мову.

У виданні 1982 р. у назві з'явилося поняття "стандартна вимова". Під цим терміном автори розуміли таку форму вимови на рівні літературної мови, яка загально реалізується, є загальноприйнятою та загально розповсюдженою. Така вимова не повинна бути елітарною, вибраною, а також не повинна містити територіально або соціально забарвлені розмовні реалізації у мовленні.

У цьому виданні був впроваджений новий функціональний підхід до кодифікації німецької орфоепічної норми. Суттю нормативної концепції словника є перехід від функціонально недиференційованої кодифікації нормативної вимови до відображення стилістичного варіювання в залежності від умов комунікації. Тобто, стандартна вимова передбачала різноманіття фоностилістичних варіантів, що реалізувалися у різних видах суспільної діяльності. Словник 1982 р видання містив фоностилістичні варіанти стандартної вимови.

У 1962 р. вийшов у редакції Дудена у Мангеймі "Словник вимови" в опрацюванні М.Мангольда та співробітників редакції. Автори вказували, що вони спиралися на норми "сценічної вимови" та основні риси зрозумілої літературної вимови [9]. Останнє видання з'явилося у 2005 р.

Автори висунули наступні принципи укладання словника:

- це ідеальна норма, вона не претендує на те, щоб відобразити безладне різноманіття розмовної мови;
- норма надрегіональна, не містить типового місцевого забарвлення;
- норма єдина, варіанти виключаються, або урізані до мінімуму;
- нормована вимова близька до орфографії;
- нормативна вимова відрізняється більшою чіткістю вимови слів, ніж розмовна мова.

Отже, укладачі ставили високі вимоги до встановлення стандарту німецької літературної вимови. Вони виключали варіативність норми вимови та пропагували її близькість до орфографії. Автори вказували на відмінність стандартної вимови від сценічної вимови, з одного боку, та літературної вимови від не літературної вимови, з іншого боку. За основу кодифікації була взята не сценічна вимова, а загальна норма вжитку, яку автори позначили як стандартну вимову.

Таким чином, можна спостерігати дві тенденції процесу кодифікації орфоепічної норми німецької мови. Перша, започаткована Т. Зибсом та продовжена редакцією К. Дудена, розглядає норму вимови як ідеал, до якого треба прагнути. Встановлення норми відбувається на основі надмовних принципів, а орфоепічна норма в такому разі має рекомендаційний характер.

Друга тенденція процесу кодифікації полягає у зверненні нормативних процесів до безпосереднього мовного вжитку. Ця тенденція була започаткована В. Фіетором і продовжена видавцями словника під керівництвом Г. Креха. Змінилося призначення кодифікованої орфоепічної норми. Вона не вважається ідеалом, а об'єктивно зображує мовленнєве вживання, тобто має дескриптивний характер. Звернення до узусу робить правомірним існування кількох нормативних варіантів.

Оскільки під нормою у лінгвістиці частіше всього розуміється, з одного боку, загальновизнане вживання у мовленні мовних засобів, а, з іншого боку, сукупність правил, які впорядковують це вживання у мовленні індивіда [1], тенденції кодифікації відображують обидва аспекти поняття норми. Представники першої тенденції розуміють характер орфоепічної норми як прескриптивний, а другої – як дескриптивний.

Подальшого розгляду потребують питання становлення орфоепічної норми німецької мови як сукупності її статичних і динамічних характеристик: статичності – рухливості, традиційності – змінності, однозначності – варіативності, а також засоби та інструментарій кодифікації норми німецької вимови.

БІБЛІОГРАФІЯ

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская энциклопедия, 1966. – 608 с.
2. Бах А. История немецкого языка. – М.: Из-во ин. лит-ры, 1956. – 344 с.
3. Вербицкая Л.А. Русская орфоэпия. – Л.: ЛГУ, 1976. – 123 с.
4. Жирмунский В.М. История немецкого языка. – М.: Из-во ин. лит-ры, 1956. – 387 с.
5. Левицкий В.В. Історія німецької мови. – Вінниця: Нова книга, 2007. – 214 с.
6. Москальская О.И. История немецкого языка. – Л.: Учпедгиз, 1959. – 390 с.
7. Филичева И.И. История немецкого языка. – М.: Из-во Московского ун-та, 1959. – 278 с.
8. Grosses Wörterbuch der deutschen Aussprache. – Leipzig: VEB, 1982. – 1070 S.
9. Duden – Aussprachewörterbuch. – Mannheim: Bibliographisches Institut, 2005. - 864 S.
10. Kosmin O.G., Bogomasowa T.S., Hizko L.I. Theoretische Phonetik der deutschen Sprache. – М.: Высшая школа, 1990. – 223 S.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРА

Тетяна Хоменко – кандидат педагогічних наук, старший викладач кафедри германської філології Кіровоградського державного педагогічного університету імені Володимира Винниченка.

Наукові інтереси: історія німецької мови.